

Urmia University

Comparative study of the ownership and inheritance and its impact on the government of feudalism and Iran in the early centuries of Islam

Mohsen Morsalpour ¹ and Isa Bamerinejad ²

1- Associate Professor, Dept. of History, Univ. of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

2- Master of Arts in History of Islamic Iran, Dept. of History, Univ. of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2024/05/11 Accepted: 2024/07/09 pp: 63- 75 Keywords: Iran; England; Feudalism; Ownership; Inheritance; The century of early Islam.	The concentration and continuation of the military and economic power of the aristocracy in the feudal system in England was influenced by ownership and inheritance, which was different from the ownership and inheritance in the Iranian governments of the first centuries of Islam, which caused dispersion. Although the feudal system created different mechanisms of ownership, in the end, the rule of seniority in inheritance was accepted. This system continued based on land ownership and the mutual relationship between lord and vassal and strengthened the economic and military bases of the feudal lords. However, in Iran during the early Islamic centuries, due to the existence of inheritance rules, assets were generally divided among the survivors of the deceased, and the children of the new nobility quickly became small owners without power and accumulated wealth. The current research aims to investigate the effect of ownership and inheritance in weakening Iranian rulers and nobles in the early Islamic centuries and compares it with ownership and inheritance in England. Therefore, the article's approach is comparative-adaptive and of the general comparison type. The current research is based on these questions: What was the difference between ownership and inheritance in the structure of the government system of England in the feudal period and Iran in the early Islamic centuries, and what consequences did they cause? The research findings show that feudalism and the rule of seniority perpetuated the aristocracy that challenged and limited the king's power. But in Iran, the rule of inheritance turned the nobles into small owners who could not face the rulers' unbridled power.
	Citation: Morsalpour, M., & Bamerinejad, I. (2024). Comparative study of the ownership and inheritance and its impact on the government of feudalism and Iran in the early centuries of Islam. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(1), 63- 75. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2024.121521 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.1.6.7

Extended Abstract

The principles and rules related to ownership and inheritance among human societies were written in different forms in the past ages. The need to determine the size of assets created various methods in matters related to inheritance, as in different societies, various forms were formed regarding the distribution of possessions among heirs. In England during the feudal period, despite the formation and development of various approaches in ownership and inheritance, the rule of seniority was finally accepted, and the property of the deceased was transferred to the next generation without being divided. Nevertheless, in Iran during the early Islamic centuries, it was customary to divide the inheritance among the heirs, and the restrictions and rules of inheritance were based on determining a certain part of the assets for each of the survivors of the deceased. Thus, compared to the feudal system of England, where the rules of inheritance mainly strengthened the mechanism of wealth and power, during the early Islamic centuries in Iran, the lands and properties of the nobles were divided among the children. Therefore, the comparative study of feudal England and Iran in the first centuries of Islam, relying on the influence of ownership and inheritance in government, is the main problem of this research.

In this research, which is written on a descriptive-analytical basis, the comparative-adaptive method has been used to investigate the subject. Data is collected in a library manner and simultaneous reference to historical sources and existing research works. Based on this, the rules of ownership and inheritance in feudal England and Iran in the early Islamic centuries have been investigated with a comparative approach, relying on their effects on the governments. In this regard, in the discussion of ownership and inheritance in the period of feudalism, the writings of researchers such as Ganshef, Stephenson and Strayer, and the works of

Perry Anderson and Mark Bloch, have been used. Moreover, in order to examine the governments of the first centuries of Islam and the effects that the rules had on inheritance and ownership, besides using sources such as the Tajavob-Al-Omam, the famous work of Ibn Moskavayh and the complete history of Ibn Athir, studies by Witt Fogel and Lambton, about Ownership and inheritance in some eastern lands, have also been used.

In this research, the findings show that in feudal England, the rule of seniority led to the consolidation of assets over many generations. This led to an increase in the wealth and power of the landowner nobles, who imposed their will on the central government by limiting the power of the king. Also, in this research, it was shown that during the early Islamic periods in Iran, the continuation of the rule of inheritance prevented the accumulation of wealth among the social strata during the following generations. In this way, the nobles turned into small owners who often did not find a way to control the great power of the ruler and limit the central government.

Feudalism in England progressed to the point where the rule of seniority in inheritance gained general acceptance. According to this rule, upon the death of a feudal lord, the ownership of his property was given to one of his children, who was usually the eldest son, thus preventing the division of property. With the passage of time and the consolidation of the foundations of feudalism, in case of the union of property owners, whom a large segment of the English society was also dependent on them by working on the land, the king was mostly unable to deal with them. Finally, the famous Magna Carta decree was issued, in which forming a council in England was specified, and the king had to make decisions only based on the opinion of its members. It was in this situation that the king's supervisory council provided the basis for the formation of the

House of Representatives, and thus, the king's powers were officially limited.

In Iran of the early Islamic centuries, all the possessions of a person after death were considered as his inheritance and had to be divided among his heirs according to a certain pattern. In this way, the private property of individuals and the accumulated possessions were separated and divided according to the laws of inheritance during the transfer to the next generation. The continuation of this pattern led to the dispersion of wealth and created a disjointed group of small owners who did not have the ability to face the power of the rulers. On the other hand, the heirs of the ruling system also broke the succession of governance somewhere and under the influence of the rules related to inheritance,

they provided the ground for the fragmentation of the government.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers and all the scientific consultants who contributed to this paper, whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

بررسی مقایسه‌ای مالکیت و ارث و تأثیر آن بر حکومت انگلستان فئودالی و حکومت‌های ایران در قرون نخستین اسلامی

محسن مرسلپور^۱ و عیسی بامری نژاد^۲

۱- دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران

۲- کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	تمرکز و استمرار قدرت نظامی و اقتصادی اشراف در نظام فئودالی در انگلستان، متأثر از مالکیت و ارث بود که در قیاس با مالکیت و ارث در حکومت‌های ایرانی قرون نخستین اسلامی که پراکندگی را سبب می‌شد، متفاوت بود. اگرچه نظام فئودالی سازوکارهای متفاوتی از مالکیت را پدید آورد؛ اما در نهایت قاعده‌ی ارشدیت در ارث را پذیرفت. این نظام بر اساس مالکیت زمین و رابطه‌ی متقابل لرد-واسال ادامه یافت و بنیه‌ی اقتصادی و نظامی فئودال‌ها را تقویت نمود؛ اما در ایران قرون نخستین اسلامی، به واسطه وجود قواعد ارث در حوزه مالکیت، عموماً دارایی‌ها میان بازماندگان متوفی تقسیم می‌شد و فرزندان اشراف نوپا به سرعت تبدیل به خرده‌مالکان فاقد قدرت و ثروت انباشته می‌شدند. پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر مالکیت و ارث در تضعیف حکام و اشراف ایرانی در قرون نخستین اسلامی، آن را با مالکیت و ارث در انگلستان مقایسه نموده است. از این روی، رویکرد مقاله مقایسه‌ای-تطبیقی و از نوع مقایسه‌ی کلی می‌باشد. پژوهش حاضر بر محور این پرسش‌ها سامان یافته که مالکیت و ارث در ساختار نظام حکومتی انگلستان در دوره‌ی فئودالی و ایران در قرون نخستین اسلامی چه تفاوتی داشتند و سبب چه پیامدی شدند؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که فئودالیسم و قاعده‌ی ارشدیت، اشرافیتی را استمرار بخشید که قدرت شاه را به چالش کشیده و محدود نمودند؛ اما در ایران قاعده‌ی ارث سبب تبدیل اشراف به خرده مالکانی شد که توانایی رویارویی با قدرت افسارگسیخته‌ی فرمانروایان را نداشتند.
دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۲	
پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۹	
صص: ۶۳-۷۵	
واژگان کلیدی: ارث، انگلستان، ایران، فئودالیسم، قرون نخستین اسلامی، مالکیت.	

استناد: مرسلپور، محسن؛ و بامری نژاد، عیسی. (۱۴۰۳). بررسی مقایسه‌ای مالکیت و ارث و تأثیر آن بر حکومت انگلستان فئودالی و حکومت‌های ایران در قرون نخستین اسلامی. *نشریه یافته‌های تاریخی*، (۱)، ۶۳-۷۵.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

©نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2024.121521>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.1.6.7>

مقدمه

از دوره‌ای که مالکیت حقیقی در بستر عرفی جامعه مستحیل گشت و بشر تملکات شخصی خود را با داشته‌های دیگران مرزبندی کرد، تعیین تکلیف دارایی‌ها پس از مرگ افراد نیز بالطبع اهمیتی ویژه یافت. تفاهمات به‌عمل آمده در مورد اموال متوفی، بر حسب نگرش‌ها و دیدگاه‌های متفاوت در جوامع متعدد، به گونه‌ای متمایز از یکدیگر شکل گرفت. در اروپای دوره فئودالی، عرف سبب شد که قاعده‌ی ارشدیت ملاک اصلی قرار گیرد؛ اما در جوامعی چون ایران، عمده‌ی قواعد فردی و اجتماعی در جوامع دینی بر پایه‌ی شریعت استوار گردید که به‌تبع آن ضوابط و مقررات مربوط به ماترک افراد نیز از شرع الهام گرفته شد. دین اسلام مالکیت خصوصی را محترم دانسته و ارث را متعلق به همه‌ی وراث دانست. بدین ترتیب طبیعی است که در این آیین، به میراث که بخش مهمی از مالکیت افراد تلقی می‌شود، توجه گردد.

مقایسه‌ی تطبیقی مقوله‌ی مالکیت و ارث میان فئودالیسم^۱ و حکومت‌های ایران در قرون نخستین اسلامی تاکنون انجام نشده است؛ اما در مورد هر کدام از آن‌ها به‌طور مجزا تحقیقات زیادی وجود دارد. از محققانی که به مالکیت در فئودالیسم پرداخته‌اند می‌توان به پری اندرسون^۲، گانشوف^۳، استفنسون^۴ و استرایر^۵ اشاره نمود. بحث مالکیت و تا حد بسیار کمتری ارث در جوامع شرقی را ویتفوجل^۶ و در ایران را لمبتن^۷ مورد بررسی قرار داده است.

مسئله‌ی اصلی مقاله‌ی حاضر پاسخ به سؤال چگونگی تأثیر مالکیت و ارث در حکومت می‌باشد و در این راستا نظام حکومت فئودالی را با حکومت‌های قرون نخستین اسلامی ایران مقایسه نموده است. همچنین در پاسخ به این سؤال مالکیت و ارث به‌عنوان یکی از موارد مهم تعیین نوع حاکمیت و رابطه حکام با مردم مفروض گرفته شده است. در جهت پرهیز از کلی‌گویی در بخش نظام فئودالی تمرکز بیشتر بر کشور انگلستان شده است. از میان حکومت‌های ایرانی نیز سامانیان، آل بویه و سلجوقیان مرکز توجه مقاله‌ی حاضر بوده‌اند.

مالکیت و ارث در فئودالیسم با تأکید بر انگلستان

از اواخر قرن هجدهم میلادی مفهوم فئودالیسم پدید آمد. نخستین باری که این مفهوم به‌عنوان یک دوره‌ی تاریخی دارای ویژگی‌های خاص خود، بکار رفت سال ۱۷۸۹ م بود (Stephenson, 1956: 1). نظام فئودالی یک ساختار سیاسی و اقتصادی بود. این مفهوم به دوره‌ی معینی از تاریخ اروپا اطلاق می‌شود که معمولاً بین قرن‌های دهم تا پانزدهم میلادی دانسته می‌شود. اگرچه منابع آن عصر معتقدند که شکل فئودالی رابطه لرد-واسال^۸ تا اواخر عهد امپراطوری روم و اوایل روی کار آمدن ژرمن‌ها می‌توان پیگیری نمود (Beeler, 1972: 1)، اما در واقع زمان ظهور فئودالیسم را بایستی دوره پس از تجزیه امپراطوری شارلمانی (۸۱۱-۷۴۲ م) دانست. این نظام، حکومت‌هایی با ویژگی عدم تمرکز پدید آورد و شیوه‌ی مالکیت و تولید فئودالی تأثیر زیادی بر نوع حکومت در اروپا بر جای نهاد.

نظام فئودالی تغییرات چشمگیری در انگلستان به وجود آورد. این تحولات حوزه‌ی وسیعی از سازوکارهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را شامل می‌شد و شاکله‌های نوینی از این دست را بنیان نهاد. به تعبیر ویل دورانت، فئودالیسم نوعی انقیاد اقتصادی و بستن بیعت نظامی با آدمی بالاتر در برابر تشکیلات اقتصادی و حراست نظامی بود (دورانت، ۱۳۷۸: ۲۳۱/۴). بیان تعریفی به همین میزان کلی و در عین حال نسبی از فئودالیسم تا حدی می‌تواند از عاملی مهم که در سوق دادن انگلستان به سمت فئودالیته نقش داشت، پرده بردارد؛ آنچه فئودالیته شدن را در سرزمین بریتانیا تسریع بخشید، ناامنی‌های مکرری بود که طی قرون متمادی، آنان را تهدید می‌کرد و همواره ساکنین این جزیره را بر جستجوی چاره‌ای برای حفاظت از داشته‌هایشان ملزم می‌ساخت. از اواخر قرن پنجم میلادی که هجوم فرسایشی گروه‌هایی نظیر آنگل‌ها و ساکسون‌ها آغاز شد تا زمانی که بتوان بریتانیا را سرزمینی

۱. Feudalism
 ۲. Perry Anderson
 ۳. Ganshof
 ۴. Stephenson
 ۵. Strayer
 ۶. Wittfogel
 ۷. Lambton
 ۸. Lord-Vassal

انگلو ساکسون^۱ قلمداد کرد، مدت‌ها طول کشید. در طی این مدت پیوستگی قلمرو از میان رفت و با تقسیم سرزمین بریتانیا، واحدهای کوچکی از دولت‌های متعدد سر برآوردند که دامنه‌ی تعارضات و درگیری‌های میان این دولت‌ها در سراسر قرن ۷ م و حتی اوایل قرن ۸ م نیز گزارش شده است (دورانت، ۱۳۷۸: ۴/۲۲۳۰).

علیرغم اینکه قلمرو وسکس‌ها (ساکسون‌های غربی) در مقایسه با سایر دول، بسط یافته بود - بدون اینکه تقابل بی‌سرانجام میان آن‌ها به نتیجه‌ای قطعی منجر شود - سرزمین انگلستان از نیمه‌ی قرن ۸ م با یورش مخرب از جانب اقوام اسکاندیناوی روبرو شد. تداوم این حملات کاربست‌های فئودالیت را در سرزمین انگلستان بیش‌ازپیش نمایان ساخت. از آنجاکه امنیت کافی و اقتصاد رو به رشد می‌تواند بسترهای مناسبی برای ارتقای یکدیگر بگسترانند، بدیهی است که فقدان هر کدام نیز در سقوط دیگری تأثیرگذار است؛ بنابراین در شرایطی که ناامنی و هرج‌ومرج حاصل از هجوم مهاجمان شمالی (اسکاندیناویایی‌ها)، منابع اقتصادی آخرین پادشاهی دوام یافته در آن دوره در جنوب انگلستان - پادشاهی وسکس - را به خطر انداخته بود، به همین نسبت کاهش ذخیره‌های مالی، آن‌ها را در مقابله با ناقضان امنیت و حفاظت از جان مردم با مشکل مواجه ساخته بود (اندرسون، ۱۳۸۸: ۲۰۳-۲۰۲). از این‌رو پادشاهان وسکس به جای پرداخت نقدی حقوق، به واگذاری املاک (تیول) به اشراف و نظامیان سرعت بخشیدند. در نتیجه، عدم امنیت که به کاهش فزاینده‌ی جایگاه دهقانان و رشد رابطه‌ی واسالی (واسال به کسی اطلاق می‌شد که در برابر خدمت لشکری امتیاز بزرگی دریافت می‌کرد که قاعده‌تاً عبارت بود از یک پارچه زمین با کلبه‌ی زارعان آن) انجامیده بود، خواسته یا ناخواسته به تشدید مرکزگریزی دامن زد (اندرسون، ۱۳۸۸: ۲۰۳). بدین ترتیب هرچه حمایت و پاسداری دستگاه مرکزی شکل محدودتری می‌یافت، مردم ناگزیر بودند برای حفظ جان خود و سپس کسب معاش به کلنی‌های ایجاد شده توسط اشراف بپیوندند تا از طریق ایجاد تعهد و تفاهمی متقابل در تقویت استقلال اقتصادی و نظامی با یکدیگر شریک باشند. این تشریک‌مساعی سبب شد که فئودالیسم در قالب سلسله‌مراتب اجتماعی تحکیم یابد، بدون آن که وحدت سیاسی فراگیری در انگلستان به وقوع پیوندد.

پدیدار شدن فئودالیسم سازوکارهای جدید و متنوعی از مالکیت را به وجود آورد. ملاکین بزرگ هر کدام چندین دهکده در اختیار داشتند. ایشان در ازای دریافت خدمتی نظامی و اقتصادی، زمین‌های این دهکده‌ها را به کسانی می‌سپردند که آنان نیز تحت همین شرایط املاک دریافتی را میان نیروی کار تقسیم می‌کردند. این در حالی بود که خود صاحبان املاک وسیع که در صدر جوامع فئودالی قرار داشتند، با تفاهمی دوسویه، واسال شاه به شمار می‌آمدند. بدین ترتیب رشته‌ای از اجتماعات گوناگون برای رفع نیازهای خود و فرا دستانشان با یکدیگر پیوند می‌یافتند.

در شرایط نابسامان حاصل از تداوم حملات اقوام متعدد به انگلستان، حفظ قالب املاک فئودالی به صورت منسجم اهمیتی ویژه پیدا می‌کرد. در ارتباط با بقای این چنین انسجامی، شرایط واگذاری و انتقال ملک به فرد یا افراد دیگر می‌توانست محل مناقشه باشد. یکی از مسائلی که باعث پیشرفت نظام فئودالی شد، مسئله زمین و مالکیت آن بود. ارباب (صاحب املاک) به صورت فزاینده‌ای نیازمند ایجاد رشد اقتصادی و ارتقای توان نظامی در اراضی تحت تملک خویش بود؛ تا از طرفی چرخه‌ی اربابی خود را از توقف برهاند و از سوی دیگر به نیازهای نسبتاً مشابه فرادست خود پاسخ گوید. خدمات نظامی نیز از طریق قرارداد خصوصی میان ارباب و افرادش انجام می‌شد (Strayer, 1979: 13)؛ بنابراین ارباب ناگزیر بود در نظامی که غالباً برای پرداخت وجوه نقدی با مشکل مواجه بود، در ازای خدمات دریافتی، املاک را با امتیازات ویژه‌ای به افراد واگذار نماید. بدین سبب، در ابتدا اراضی به صورت مشروط و برای مدتی معین واگذار می‌شدند. تحت این شرایط فردی زمینی را نگه‌داشته و از آن منتفع می‌شد، در صورتی که زمین قانوناً متعلق به شخص دیگر یعنی همان ارباب بود (Stephenson, 1956: 2-3). در ادامه با شکل‌گیری تحولی در مالکیت، عمده‌ی اراضی که مشروط بودند، موروثی شدند. واگذاری زمین به افراد تا دوره‌ای مشخص (غالباً تا پایان عمر) در ازای دریافت خدمات که «بنفیس»^۲ نام گرفت و سپس موروثی نمودن بخش عمده‌ای از املاک به صورت مشروط که «فیف»^۳ نامیده شد، هر دو از جمله امتیازات قابل توجهی بودند که حکایت از عزم صاحبان اراضی در به کار بستن شیوه‌هایی برای حفظ کارکرد مجموعه‌ی فئودالی داشت (لوکاس، ۱۳۸۲: ۵۵۳/۱-۵۵۲). اگرچه نوع دیگری از مالکیت نیز وجود داشت که مالک زمین تعهدی از بابت انجام خدمت

^۱ Anglo-Saxon

^۲ Saxon

^۳ Benefits

^۴ Fief

برای ارباب نداشت، اما این گونه زمین‌ها که «آلو» نام داشت معمولاً به دلیل کسب حمایت ارباب در زمین‌های وی استحاله یافت و دوباره به صورت «فیف» به مالک سابق خود مسترد گشت (بلوخ، ۱۳۶۳: ۱/ ۳۰۱). تقسیم ماترک مالک میان ورثه‌ی وی، فرایندی بود که پس از گذشت زمان، املاک اربابی را به واحدهای کوچک‌تر تجزیه می‌کرد. تداوم چنین امری نیز اساساً با وحدت کاربردی جامعه‌ی فئودالی در تضاد بود. املاک «آلو» از نمونه‌های بارز این نوع مالکیت بود که به واسطه‌ی تقسیم میان وارث، ناگزیر به تفکیک بودند (نوذری، ۱۳۸۷: ۱۱۸). از این رو الگویی بنا نهاده شد که به موجب آن املاک فئودالی صرفاً به یکی از ورثه - که غالباً پسر ارشد - بود، انتقال می‌یافت. به موجب این الگو اراضی اشراف در جریان انتقال به نسل بعد از تجزیه مصون ماند. قاعده‌ی ارشدیت در ارث به دلیل کارایی مؤثری که در جلوگیری از تفکیک اراضی فئودالی داشت، به زودی انتشار یافت. به طوری که امواج این الگوی ارث‌بری، احتمالاً به مدد نمود قابل قبولی که بر جای گذاشته بود، از مجامع فئودالی فراتر رفت و سازوکارهای انتخاب جانشین برای شاه را نیز تحت تأثیر قرار داد. شاهان آنگلو ساکسون که پیش از این در دوره‌ای طولانی، تقسیم قلمرو میان فرزندان ذکور را به عنوان امری معمول دنبال کرده بودند، از این پس مطابق با الگوی ارث‌بری فئودالی، پسر ارشد خود را به جانشینی می‌گماردند. بدین ترتیب الگوی «اصل ارشدیت» در ارث مقبولیتی عام یافت و از بستر جامعه‌ی فئودالی به خاندان شاهی سرایت کرد (بلوخ، ۱۳۶۳: ۲/ ۱۷۹-۱۷۸).

تأثیر مالکیت موروثی بر حکومت در نظام فئودالی

پذیرش الگوی موروثی شدن دارایی اشراف در انگلستان، بر مبنای انتقال این دارایی‌ها به یکی از اعضای خانواده - پسر ارشد - به نحو مؤثری زمینه را برای انباشت سرمایه فراهم کرد. به نظر می‌رسد استقرار نیروی نظامی در ممالک اربابی که به نوعی اساس آن جوامع را تشکیل می‌داد، با متراکم شدن سرمایه‌ها، به لازم و ملزوم یکدیگر تبدیل شدند و تجمیع این امور طی نسل‌های پی‌درپی، سبب افزایش قدرت و ثروت فئودال‌ها شد. اگرچه با تصرف انگلستان در سال ۱۰۶۶ م توسط ویلیام فاتح، دوک نورماندی تا حدودی از اقتدار فئودال‌ها کاسته شد، اما به موجب امنیت نسبی که پس از آن بسط یافت، بستری به مراتب وسیع‌تر از قلمرو فئودالی برای به جریان انداختن تولیدات در راه‌های بازرگانی پدید آمد (کاسمینسکی، ۱۳۵۳: ۱۲۶). در نتیجه از محل توسعه‌ی تجارت که تبعاً افزایش تولید را نیز به دنبال داشت، درآمدی فزاینده به خزانه‌ی اشراف زمین‌دار سرازیر می‌شد و این درآمدها به واسطه‌ی عدم تفکیک در نسل‌های بعد سیری اشیاعی یافت.

در دوران فئودالیت، صاحبان املاک وسیع همواره می‌توانستند خطری بالقوه برای پادشاهان به شمار آیند. به عبارتی دیگر، اگرچه اشراف زمین‌دار در واقع «واسال» شاه محسوب می‌شدند، اما به نظر می‌رسد اساس فئودالیسم به‌ویژه در اوج قدرت، همواره با تضعیف حکومت مرکزی و تمرکز گریزی ملازم داشت. بخش‌های مختلف سرزمین انگلستان به قلمروهای گوناگونی از ملاکین متعدد تبدیل شده بود. این ملاکین بزرگ حتی در صورت اتحاد می‌توانستند قدرت شاه را به مخاطره افکنند. اشراف زمین‌دار به یاری سرمایه‌های اقتصادی و نظامی خود، در بعضی از ادوار به حدی از قدرت می‌رسیدند که شاه را از سریر قدرت پایین می‌آوردند (دان و همکاران، ۱۳۸۲: ۲/ ۲۱۴)؛ بنابراین اکثر شاهان در انگلستان، در دوره‌ی فئودالیت، معمولاً نمی‌توانستند اقتدار و جایگاه موروثی اشراف زمین‌دار را نادیده بگیرند. در واقع منافع متقابل بود که اشراف و شاه را به هم پیوند می‌داد. اتباع قدرتمند شاه چون دوک‌ها و کنت‌ها که از عوامل اصلی قدرت او نیز محسوب می‌شدند، همواره در پی تضمین منافعشان از جانب وی بودند (Ganshof, 1996: 56).

برقراری امنیت نسبی در انگلستان به همان میزان که رشد اقتصادی فئودال‌ها را به همراه داشت، در افزایش درآمد و سرمایه‌ی شاهان نیز مؤثر بود. در دوره‌ی پادشاهی خاندان پلانتاژنه که از سال ۱۱۵۴ م در صدر حاکمیت انگلستان قرار گرفتند، بر امنیت راه‌ها تأکید بیشتری شد. نظارت بر شریان‌های مواصلاتی بازرگانی، امکان اخذ مالیات بیشتر را برای شاهان ایجاد کرد و آن‌ها با بهره‌گیری از عواید فزاینده‌ی مالیاتی شرایط مساعدتری برای تدارک و نگهداری افواج نظامی می‌یافتند. بدین وسیله توسعه‌ی وسیع‌تر سازوکارهای اخذ مالیات می‌توانست سبب افزایش ثروت و قدرت شاه شود و از سوی دیگر دستاویز مناسبی برای کنترل و نظارت هرچه بیشتر وی بر فئودال‌ها گردد (دورانت، ۱۳۷۸: ۴/ ۲۲۴۴). با افزایش ثروت و قدرت اشراف زمین‌دار و همچنین تحکیم

¹ Aloe

اقتدار اقتصادی و نظامی شاهان، سرزمین انگلستان در اواخر قرن ۱۲ م و اوایل قرن ۱۳ م به صحنه‌ی زورآزمایی میان شاه و فتودال‌ها تبدیل شد. ژان سان‌تر (جان لکلند) قصد داشت کوشش‌های پرهزینه‌ی خود در لشکرکشی به فرانسه را با افزایش مالیات و درخواست نیروی نظامی بیشتر از فتودال‌ها ادامه دهد (کاسمینسکی، ۱۳۵۳: ۱۲۸). این در حالی بود که اتکای به ذخایر مالی و نظامی اشراف زمین‌دار، به‌ویژه به هنگام لشکرکشی‌ها، نشان‌دهنده‌ی وابستگی شاه به ظرفیت‌های نظام فتودالی بود. علاوه بر این، در صورت اتحاد صاحبان املاک که قشر وسیعی از جامعه‌ی انگلستان به واسطه‌ی کار بر روی زمین، به آن‌ها وابسته بود، بعید به نظر می‌رسید که شاه توان مقابله با آنان را داشته باشد. علیرغم این موضوع ژان سان‌تر، شاه انگلستان، برای اجرای فرمان خود اصرار ورزید، اما با اجماع و صف‌آرایی ارتش‌های خصوصی صاحبان املاک مواجه شد. با شکست ژان سان‌تر، وی در سال ۱۲۱۵ م به صدور فرمان منشور کبیر (ماگناکارتا) تن داد که به‌موجب آن بر رعایت حقوق فتودال‌ها تأکید شده بود (پالمر، ۱۳۸۴: ۶۰/۱). بنابر تصریح این فرمان، در انگلستان شورایی تشکیل می‌شد که شاه بدون جلب نظر اعضای آن نمی‌توانست تصمیمی اتخاذ کند. در حقیقت صدور منشور کبیر فرمانی بود که از فتودالیسم انگلستان نشأت گرفته و بر شاه تحمیل شده بود. طولی نکشید که ضمانت اجرای منشور کبیر (اشراف زمین‌دار) شورای نظارتی شاه را به مجلس نمایندگان تبدیل کرد (کاسمینسکی، ۱۳۵۳: ۱۲۹-۱۲۸). بدین‌گونه تحدید حوزه‌ی اختیارات شاه رسمیت یافت و شاه شرط بقای قدرت خود را از شورای منتخب اشراف زمین‌دار به عاریت گرفت. به دلیل همین تحولات است که مولر معتقد است نخستین تلاش‌های نظام‌مند برای محدود کردن قدرت شاه در این دوره انجام‌شده است (Moller, 2016: 20).

ارث و مالکیت در قرون نخستین اسلامی

دستیابی به درک مناسبی از روند تحکیم مبانی ارث در جوامع اسلامی بدون مراجعه به قرآن امکان‌پذیر نیست. از همین رو تتبع در قرآن می‌تواند اساس این پیمان اجتماعی را در مجامع مسلمان به‌وضوح معین نماید. در سوره‌ی نساء تصریح‌شده است که: «لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا؛ برای مردان، از آنچه پدر و مادر و خویشاوندان از خود بر جای می‌گذارند، سهمی است و برای زنان نیز، از آنچه پدر و مادر و خویشاوندان می‌گذارند، سهمی، خواه آن مال، کم باشد یا زیاد، این سهمی است تعیین شده و پرداختنی» (نساء: ۷). در این آیه -که می‌توان آن را به‌منزله‌ی قاعده‌ای کلی در باب ارث در نظر گرفت- بر تقسیم ارث میان ورثه تأکید شده است؛ بنابراین همان‌گونه که صفات جسمی و روحی پدر و مادر به نسل‌های بعد منتقل می‌شوند، اموال آن‌ها نیز نباید از این قانون مستثنا باشد (طاهری، ۱۳۷۶: ۱۲۵۰). در فقه اسلامی نیز که به تأسی از قرآن و سنت پیامبر، فرامین دین اسلام به‌صورت مبسوط تفسیر شده‌اند، می‌توان به شرحی از زوایای قانون ارث دست پیدا کرد. بر این اساس فقهای مسلمان معتقدند که در صورت مرگ هر فرد، همه‌ی فرزندان متوفی قهراً از او ارث می‌برند (شهید ثانی [عاملی]، ۱۳۸۸: ۱۰۰/۵). بدین‌وسیله کلیه‌ی تملکات فرد پس از مرگ به عنوان ماترک او محسوب شده و پس از ادای دیون باید بنابر الگوی مشخص شده، میان ورثه‌ی وی تقسیم شوند (سید سابق، ۱۳۸۶: ۲۳۸). در متون فقهی، ورثه که به‌موجب خویشاوندی نسبی و سببی از مورث (متوفی) ارث می‌برند، به سه طبقه (طبقه‌ی اول: پدر، مادر، فرزندان و اولاد فرزندان - طبقه‌ی دوم: برادر، خواهر و فرزندان آن‌ها و همچنین اجداد - طبقه سوم: عم و عمه، خاله و خاله و فرزندان ایشان) تقسیم می‌شوند که در صورت فقدان هر کدام، ارث به طبقه‌ی بعد انتقال می‌یابد (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۱: ۲۹۱؛ کاتوزیان، ۱۳۸۸: ۵۲۷). این در حالی است که اگر متوفی وارثی نداشته باشد، می‌بایست تمام اموالش به مصارف عمومی برسد (بابویه، ۱۳۶۶: ۲۴۸/۶-۲۴۹). تحت این شرایط تنها در حالتی امکان انتقال ارث به‌صورت یکجا فراهم می‌شود که مورث از وارثی واحد برخوردار بوده باشد. بدین‌وسیله هرگونه دارایی افراد -به میزان انبوه و یا اندک- پس از مرگ مالک ناگزیر از تقسیم میان طبقات ارث‌بر می‌شد. مالکیت شخصی در اسلام محترم شمرده می‌شد. مالکیت فردی امری مجاز و مقبول بشمار می‌رفت و به هیچ رو تجاوز به آن روا نداشت مگر در مواردی که لازم می‌آمد بنابر دلایلی ملک کسی مصادره شود؛ یعنی این که می‌خواستند ملک مدیون را بگیرند و به داین بدهند و یا این که مبادرت به این کار را به خیر و صلاح جامعه تشخیص می‌دادند، مانند مواقعی که حکومت مدعی بود که می‌خواهد زمینی را به ساختن دژ یا گذرگاهی اختصاص دهد (لمبتن، ۱۳۷۷: ۶۲). از برخی نوشته‌ها چنین بر می‌آید که در ایران، پس از ورود اسلام، زمین به دوگونه تقسیم می‌شد: بر حسب روش مالیاتی که زمین مشمول آن می‌شده است و یا بر حسب مالکیت.

در مورد اول زمین به دو دسته تقسیم می‌شد، یکی زمین‌های عشری و دیگر زمین‌های خراجی. بر حسب مالکیت زمین‌ها به چهار طبقه تقسیم می‌شدند: ۱. املاک خالصه یعنی زمین‌هایی که مربوط به شاهان ایران باستان بوده یا به جنگ مسخر شده. ۲. املاک متعلق به جامعه مسلمین که امام آن‌ها را اداره می‌کرد و اعم بود از زمین‌های بایر بدون صاحب. ۳. زمین‌هایی که در حکم املاک شخصی مسلمانان و غیرمسلمانان بود. ۴. زمین‌هایی که مالکیت آن‌ها متعلق به جامعه اسلامی بود (لمبتن، ۱۳۷۷: ۶۸-۶۹).

پس از فتح سرزمین‌های تحت سیطره‌ی امپراطوری ساسانی توسط اعراب، مرجعیت تصمیم‌گیری برای سازوکارهای مالکیتی این سرزمین‌ها را خلفا در دست گرفتند. برای مهاجمان عرب، کسب اطلاعاتی در مورد مهم‌ترین منبع درآمدی در مناطق تحت سلطه لازم بود. چراکه تأمین هزینه‌های لشکرکشی و در نهایت تداوم سیطره‌ی آنان بدون تکیه بر خاستگاه اصلی درآمد اجتماعات مغلوب میسر نمی‌شد. با توجه به وابستگی عمده‌ی مردم به کسب درآمد از زمین، جمع‌آوری خراج می‌توانست محورهای مالی وسیعی برای خزانه‌ی فاتحان عرب ایجاد نماید. بدین ترتیب طولی نکشید که مناسبات ارضی در نظام اداری خلفا جایگاهی ویژه یافت و کشاورزان همانند عصر ساسانی موظف به فعالیت در زمین و ادای مالیات به حکومت بودند (فرای، ۱۳۸۹: ۴۳/۴).

جانمایی قدرت خلفا بر میراث ساسانیان موجب بسط فرامین اسلام در سرزمین‌های شرقی خلافت شد. از جمله الگوهایی که پس از ترویج اسلام در سرزمین ایران انتشار یافت، قانون ارث اسلامی بود. به علت هم‌نوایی نسبی الگوی توارث بازمانده از عصر ساسانی با قاعده‌ی ارث اسلامی در تقسیم دارایی‌های متوفی میان ورثه‌ی وی، به نظر نمی‌رسد اختلالی جدی در مواجهه‌ی جامعه با شیوه‌ی جدید ایجاد شده باشد. بر این اساس نهاد اجتماعی ارث بر مبنای تقسیم اموال مورث ادامه یافت که به موجب آن تملکات انباشته شده افراد در جریان انتقال به نسل بعد تفکیک می‌شد. چنان‌که در تاریخ بخارا نقل شده است؛ به دنبال شکایت ورثه‌ی دهقانی که املاکش را پس از مرگ مصادره کرده بودند، خلیفه به بازگرداندن اموال متوفی رأی داد و فرزندان دهقان نیز پس از تقسیم ترکه میان خود «پاره‌پاره فروختند تا پراکنده گشت در دست مردمان» (نرشخی، ۱۳۶۳: ۷۵).

با محدود شدن دایره‌ی اقتدار خلفای عباسی، حکومت‌هایی نظیر طاهریان، صفاریان و سامانیان در قلمرو شرقی خلافت سر برآوردند. در پهنه‌ی آداب و رسوم اجتماعی این حکومت‌ها، الگوی تقسیم ارث همچنان به قوت خود باقی ماند. سبکتگین حاجب که از قبل فرمانروایان سامانی به اموال و املاک فراوانی دست‌یافته بود، پیش از مرگ به تقسیم آنچه دارایی خود می‌پنداشت، پرداخت. به نظر می‌رسد وی گمان نداشت که خاندانش روزی سلسله‌ای مستقل بنا کنند. به همین سبب با ابقای ابوالقاسم محمود به عنوان فرمانده سپاه نیشابور تسلط او را بر این ناحیه حفظ کرد، اختیارات حوزه‌ی بست را به پسر دیگرش، ابوالمظفر منصور واگذار کرد و سایر تملکات و داشته‌های خود در مناطق غزنه و بلخ را به اسماعیل سپرد؛ بنابراین وی در سال ۳۸۷ ش، در حالی درگذشت که قلمرو خود را به صورت میراثی تقسیم نشده باقی نگذاشته بود (باسورث، ۱۳۸۵: ۴۳).

برخی از حکومت‌هایی که در ادوار نخستین اسلامی روی کار آمدند به تأسی از خلفای عباسی زمین و یا عواید آن را به منظور پرداخت حقوق به اتباع خود اختصاص می‌دادند. این گونه تخصیص‌ها که از آن به عنوان اقطاع یاد شده است در ابتدا با مدتی معین به افراد واگذار می‌شد، اما در دوره‌ی حکومت سلجوقیان اعطای اقطاع به برخی از افراد جنبه‌ی موروثی پیدا کرد (فروزانی، ۱۳۹۳: ۳۳۹). اقطاع موروثی که در حدود مالکیت خصوصی افراد جای می‌گرفتند مطابق احکام ارث در شریعت تقسیم می‌شدند و یا وارثین به طور مشترک آن را تصاحب می‌کردند (راوندی، ۱۳۸۷: ۱۳۷۸/۳). بدین وسیله تملکات افراد پس از مدتی تجزیه می‌شد و به واحدهای کوچک‌تر تقلیل می‌یافت.

تأثیر قانون ارث بر حکومت‌های قرون نخستین اسلامی

یکی از پیامدهای قانون ارث و سهم‌بری و نوع مالکیت در شکل حکومت بود که عموماً زمینه‌ی پاره‌پاره شدن حکومت را فراهم می‌کرد. اصل ارشدیت در ایران با چالش‌های زیادی مواجه شد و مقبولیتی که در اروپا پیدا کرد را در ایران نیافت. این مسأله در نهایت منجر به جنگ‌های داخلی متعدد و از بین رفتن ثبات سیاسی و تخریب اوضاع اجتماعی و اقتصادی می‌شد. از سوی دیگر همه‌ی شاخه‌های حکومت را از نظر نظامی و به‌ویژه اقتصادی تضعیف نموده و در برابر حمله‌ی خارجی شکننده می‌ساخت. در میان این حکومت‌ها، سامانیان توانستند تمرکز را تا حد زیادی حفظ کنند و تجزیه در حکومت ایشان کمتر بود و به همین دلیل ثبات و آرامش بیشتری در قلمرو ایشان وجود داشت. حکمرانی آل بویه را می‌توان به عنوان یکی از نمونه‌هایی نام برد که سنگ بنای آن

با تقسیم قلمرو میان پسران بویه گذاشته شد. عمادالدوله از همان ابتدا ظاهراً حکومتی خانوادگی و چند شاخه را مدنظر داشت و با تجزیه‌ی قلمرو بویه‌ها به‌عنوان میراث، گسستگی بیشتری در حکومت ایشان پدید آمد. ارسال بخشی از ماترک عمادالدوله توسط حسن بن بویه به برادر دیگرشان، معزالدوله (مسکویه، ۱۳۷۶: ۱۷۸/۶) را نیز می‌توان دلیلی بر پایبند بودن برادران بویه‌ای بر تعهدات وراثتی دانست. در ادامه، ادوار حکومت خاندان بویه مملو از مشاجراتی بود که به‌منظور تصاحب و تقسیم قلمرو صورت گرفت. آل‌بویه به‌جز در دوره‌ی حاکمیت عضدالدوله، نتوانستند تمرکزی پدید آورند و مسأله‌ی ارث تأثیر زیادی بر جنگ‌های داخلی ایشان و در نهایت سقوطشان داشت. رکن‌الدوله با تهدید، عضدالدوله را که قصد برکندن عزالدوله داشت، از بغداد بازگرداند. همچنین وی در پایان عمرش ترتیبی داد که همه‌ی فرزندان از قلمرو او سهمی ببرند (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۳۰). اگرچه این روش خوشایند عضدالدوله نبود، اما پس از مرگ وی، مجدداً سهم خواهی ارثی روی نمود و فرزندان و برادرش هرکدام بخشی از قلمرو او را به ارث بردند. در عراق عجم مؤیدالدوله و سپس فخرالدوله حکومت را به دست گرفتند. پس از مرگ فخرالدوله نیز قلمرو او میان شمس‌الدوله و مجدالدوله تقسیم شد. در عراق و فارس نیز فرزندان عضدالدوله، صمصام‌الدوله و شرف‌الدوله و سپس بهاء‌الدوله هرکدام بخشی از قلمرو پدرشان را به ارث بردند. بخش‌های دیگری از قلمرو که کوچک‌تر بودند نیز در دست فرزندان آن‌ها قرار گرفت و این مسأله مانع از تمرکز قدرت در حکومت آل‌بویه شد.

نگرش قبیله‌ای که ویژگی اصلی آن عدم تمرکز و تقسیم قلمرو بود، در ابتدای حکومت سلجوقی تعیین‌کننده وسعت سلاطین و شاهزادگان سلجوقی بود. اگرچه اصل ارشدیت بر اساس سن و رهبری و جنگاوری در میان ترکمانان جاری بود اما همه‌ی سران قوم خود را در حکومت سهیم می‌دانستند و بدین ترتیب قدرت سلطان محدود می‌شد. تقسیم قلمرو میان سران سلجوقی پس از نبرد دندانقان و به رسمیت شناختن طغرل به‌عنوان سلطان، نشانه‌ی باز این نگرش بود. اگرچه سلجوقیان با قاعده‌ی اسلامی ارث آشنا شدند اما نگرش قبیله‌ای تا پایان حکومت ایشان عاملی تأثیرگذار بود. طغرل در اواخر عمر، برادرزاده‌اش، سلیمان را به‌عنوان جانشین خود برگزید؛ اما آل‌ب ارسلان بر اساس نگرش قبیله‌ای و تمایل سران ترکمان، او را کنار زده و حکومت را به دست گرفت (نیشابوری، ۱۳۹۰: ۲۱-۲۲). آل‌ب ارسلان هنگامی که مرگ خود را نزدیک می‌دید، بر اساس قاعده‌ی ارث اسلامی، فرزندش ملک‌شاه را به جانشینی خود برگزید؛ اما بر اساس روش اسلافش، وصیت نمود فارس و کرمان به قاورد داده شود و خراسان را نیز به پسرش تکش داد (بنداری، ۱۳۵۷: ۵۵-۵۴).

بدین ترتیب در دوره‌ی سلجوقیان نیز ارث تأثیر زیادی بر پراکندگی حکومت داشت. با مرگ هرکدام از سلاطین سلجوقی، برادران و فرزندان ادعای این را داشتند که حکومت به میراث به ایشان می‌رسد و حداقل بخشی از قلمرو سلطان متوفی را تصرف می‌نمودند. اگرچه ارشدیت در میان ترکان مهم تلقی می‌شد اما سلاطین سلجوقی به تأسی از سنت ایرانی، سهم‌بری را در میان فرزندان خود نهادینه کردند. بدین‌وسیله پسران فرمانروای سلجوقی، خویشان را وارث سلطان می‌دانستند. هنگامی که آل‌ب ارسلان درگذشت، قاورد، برادر مهتر سلطان متوفی «با وجود خود، سلطنت ملک‌شاه را که هنوز سنین عمرش بعشرین نرسیده بود جایز نمی‌شمرد» (کرمانی، ۱۳۲۶: ۱۳). وی با اطلاع از مرگ برادر، نامه‌ای به ملک‌شاه نوشته و مدعی شد که بر اساس اصل ارشدیت، ارث برادرش باید به وی برسد (حسینی، ۱۹۳۳: م: ۵۶). امرای ملک‌شاه نیز به قاورد نامه نوشته و او را تحریک می‌کردند. آن‌ها که اساساً به دلیل خوی قبیله‌ای، به قاورد تمایل بیشتری داشتند، به وی اطلاع دادند که در صورت شورش، به وی خواهند پیوست (کرمانی، ۱۳۲۶: ۱۲). ملک‌شاه نیز در نامه‌ای به قاورد نوشت که تا پسر هست ارث به برادر نمی‌رسد (بویل، ۱۳۸۹: ۵/۲۱۶). بدین ترتیب در میان سلاطین سلجوقی نهاد ارث در ابتدا با تکیه بر رسوم قبیله‌ای مجری تقسیم قلمرو سلطان شد و سپس قاعده‌ی اسلامی آن، هنگام انتقال قدرت منشاء اثر گشت. پس از مرگ سلاطین سلجوقی قلمرو آن‌ها میان فرزندان یا برادرانشان تقسیم می‌شد و اگرچه یکی از فرزندان سلطان متوفی به مقام سلطانی می‌رسید اما قلمرو او کمتر می‌شد و هر چه به پایان حکومت سلجوقی نزدیک‌تر می‌شد، قلمرو سلاطین کوچک‌تر می‌شد. فرزندان ملک‌شاه قلمرو وی را به چندین قسمت تقسیم نمودند و با جنگ‌های متعدد اوضاع اجتماعی و اقتصادی را به وخامت بردند. فرزندان محمد بن ملک‌شاه نیز هرکدام داعیه حکومت داشتند و قلمرو ایشان به‌قدری کوچک شد و تضعیف شدند که تاب مقاومت در برابر تکش خوارزمشاه را نیاوردند.

یکی دیگر از پیامدهای سهم‌بری و مالکیت در قرون نخستین اسلامی در نوع رابطه حاکم با دیگران، اعم از فرماندهان نظامی و ارکان دیوانی و سایر اقشار متبلور گشت. این قانون به‌طور مستقیم با تضعیف سایر اقشار، به تمرکز قدرت حاکم منجر شد. تجزیه‌ی

مداوم دارایی‌های افراد، به واسطه‌ی قانون ارث، زنجیره‌ای گسسته از خرده‌مالکان را پدید آورد که به‌طور معمول رمقی برای حفاظت از داشته‌هایشان نداشتند. این وضعیت زمینه‌ی مناسبی برای اقشار ماجراجو فراهم می‌کرد تا به‌وسیله‌ی دستبرد به اموال دیگران، صاحب قدرت شوند. تجمیع قدرتی از این دست را می‌توان در غالب حکومت‌های قرون نخستین اسلامی یافت. حفظ اقتدار فرمانروایان این حکومت‌ها، عموماً وابسته به میزان مالیاتی بود که با اراده و نظر خود از مالکیت‌های بدون حفاظت فروستان اخذ می‌کردند. تکیه بر ممیزی درآمد مردم از این جهت که به اجبار از اموال آن‌ها جدا می‌شد، سلطان را به استخدام سربازان بیشتری نیازمند می‌ساخت و به تناسب افزایش تعداد سپاهیان، قدرت تعرض او به مالکیت خصوصی نیز بیشتر می‌شد. بدین ترتیب قدرت افسارگسیخته‌ای که غالباً از طریق سیطره‌ی هرچه بیشتر بر اموال عمومی شکل می‌گرفت، بانی آن را در حکم مالک جان و مال مردم معرفی می‌کرد. با توجه به این واقعیت بود که در زمان سلجوقیان خواجه نظام‌الملک اعلام کرد که «ملک و رعیت همه سلطان راست» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۷: ۴۳). به موجب این حکم که منشاء آن به دوران قبل از حاکمیت سلجوقیان باز می‌گردد، فرمانروا قادر بود از رعیت خود سلب مالکیت نماید (فروزانی، ۱۳۹۳: ۳۳۶). چنان که مصادره‌ی خانه و زمین توسط برخی از فرمانروایان آل بویه سبب مهاجرت تعداد زیادی از مردم شد (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۴۹۹۳/۱۱-۴۹۹۲).

رعایا کمتر فرصتی برای چون و چرا درباره‌ی خشونت نظارت‌نشده پیدا می‌کردند. استفاده سازمان‌یافته از تحرکات نظامی و اعمال زور اساساً در انحصار فرمانروایان مطلقه قرار داشت. واکنش رعایا به این اوضاع، اطاعت تام بود. برخی نوشته‌های شرعی بخصوص در میان اهل سنت، نیز اطاعت تام از حکام (حتی در صورتی که فاسق و ظالم بود) را توصیه می‌نمود. بدین ترتیب اطاعت جنبه‌ی شرعی نیز می‌یافت. فیرحی معتقد است که دانش سیاسی اهل سنت اطاعت از حاکم را واجب می‌شمرد و حکام خود را سایه‌ی خدا معرفی کرده و همان‌گونه که خداوند قادر مطلق بود، سایه‌ی او در زمین نیز قدر قدرت بود (فیرحی، ۱۳۸۶: ۲۶۴).

همان‌طور که حکومت‌ها در قرون نخستین اسلامی به‌موجب قانون وراثت به انشعاب گرایش داشتند، واحدهای ملکی این دوره نیز معمولاً نمی‌توانستند خود را از امواج این قانون برحذر دارند. در واقع در سرزمین‌هایی که اصل مرسوم تقسیم ارث میان فرزندان برقرار بود، زمان به‌صورت یک نیروی بسیار تجزیه‌کننده عمل می‌کرد (ویتفولگ، ۱۳۹۲: ۱۳۴). چنین مسأله‌ای سبب می‌شد که اشرافیتی که تحدیدکننده قدرت فرمانروا باشد شکل نگیرد و این مسأله قدرت نامحدودی به فرمانروا می‌داد که منجر به استبداد شد. در این نظام، فرمانروا مهم‌ترین نقش را در اداره‌ی حکومت داشت و عدم حضور او سبب اختلال در امور حکومتی می‌شد. نقش معزالدوله در اداره‌ی امور بحدی بود که وقتی در سال ۳۴۴ ق به مرضی صعب گرفتار آمده و از خانه بیرون نیامد شایعاتی در میان مردم پیدا شده، امور بغداد مضطرب گشت و تنها با بیرون رفتن معزالدوله و نشان دادن خود به مردم بود که فتنه تسکین یافت (میرخواند، ۱۳۸۰: ۴/۲۹۸۷). در دوره‌ی آل بویه قدرت زیاد از حد فرمانروا حتی نزدیک‌ترین افراد را از وی مصون نمی‌داشت. مصادره اموال کارگزاران درباری و دیوانی از مهم‌ترین منابع درآمد حکومت بشمار می‌رفت. مهلبی با دستگیری و مصادره اموال برخی کارگزاران حکومت توانست هزینه ساخت کاخ معزالدوله را تأمین نماید (همدانی، ۱۹۵۸ م: ۱۷۹/۱). خود مهلبی نیز از مصادره اموال مصون نماند و اموالش را معزالدوله تصاحب نمود.

به نظر می‌رسد رسم اقطاع سبب شد که جنگ سالاران وارد عرصه‌ی کشاورزی شده و نخبگان نظامی مانع قدرت‌گیری نخبگان اجتماعی و دهقانی شدند. با این مسأله طبقه دهقان در ماوراءالنهر دوره سامانی از میان رفتند. اگرچه مقطعان می‌توانستند به‌عنوان یک قدرت اشرافی سبب تحدید قدرت سلطان شوند اما فرمانروایان و سلاطین همواره تمایل داشتند تا مقطعان نتوانند در اقطاع خود جای پای خویش را محکم کنند و جز در موارد معدود مقطعان نتوانستند اقطاع خود را به وراثت خود انتقال دهند. حتی اگر اقطاع از طریق ارث انتقال می‌یافت، به دلیل قانون ارث و سهم‌خواهی فرزندان، خرده اشرافی در تعارض باهم پدید می‌آمد که سلطان با به جان هم انداختنشان، از خطر آن‌ها مصون بود.

حکومت بر آب و تجارت و آبادانی سیطره داشت و تمامی موارد را خود حل و فصل می‌نمود و از رعایا انتظار نمی‌رفت که در این موارد اقدامی نمایند. بدین ترتیب مالکیت شخصی محدودیت‌های خاصی داشت. به نقل مسکویه، معزالدوله شکستگی رود «رفیل» و شکستگی «بادوریا» را بیست و برای بستن آن، خودش به راه افتاد و خاک را در دامن قبای خود برداشت (مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۲۱۱-۲۱۰).

نتیجه‌گیری

بر پایه‌ی آنچه بیان شد مالکیت و تقسیم یا عدم تقسیم آن بر اساس ارث را می‌توان یکی از مؤلفه‌های مهمی دانست که سبب تفاوت نظام حکومتی فتوایی با حکومت‌های ایران در قرون نخستین اسلامی دانست. مالکیت و ارث در نظام فتوایی بر اساس اصل ارشدیت مجری بود که سبب می‌شد زمین‌های فتوایی از تجزیه مصون مانده و اشرافیت متکی بر زمین موجودیت خود را حفظ نماید؛ که توان نظامی و اقتصادی پادشاه را به چالش می‌کشید. تجمع قدرت و ثروت نزد فتووال‌ها منجر به تحدید قدرت پادشاه شد که بارزترین نشانه‌ی آن منشور ماگناکارتا بود.

قاعده‌ی ارث در ایران سبب می‌شد که مستملکات میان فرزندان متوفی تقسیم گردد. از منظر سران خاندان حکومتی، پس از مرگ سلاطین و فرمانروایان، فرزندان قلمرو وی را میان خود تقسیم می‌نمودند و عموماً در جدال با یکدیگر بودند. این مسأله گسیختگی امور و عدم ثبات قدرت و در پی آن عدم تجمع ثروت میان ایشان را سبب می‌شد. علت اصلی بحران‌های مالی دائمی این حکومت‌ها نیز همین مسأله بود که آن‌ها را در برابر حملات خارجی تضعیف می‌نمود. از سوی دیگر عمر اشرافیت متکی بر زمین بسیار کوتاه بود و به دلیل سهم بری فرزندان، مالکیت چندپاره گشته و اشراف به خرده دهقانانی فاقد قدرت و ثروت کافی تبدیل می‌شدند؛ بنابراین مجموعه‌ای از اشرافیتی که می‌توانست محدودکننده اقتدار فرمانروا باشد شکل نگرفت. خرده‌مالکان نیز که فاقد ثروت و قدرت کافی بودند، معمولاً به همکاری با حکومت و اطاعت محض تمایل داشتند. بدین ترتیب فرمانروایان قدرتی افسارگسیخته اعمال می‌نمودند و مالک کل قلمرو و حتی جان و مال رعایا دانسته می‌شدند.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۸۲). تاریخ کامل، ترجمه حمیدرضا آذیر، ج ۱۱، تهران: انتشارات اساطیر.
- اندرسون، پری. (۱۳۸۸). گذار از عهد باستان به فتودالیسم، ترجمه حسن مرتضوی، تهران: نشر ثالث.
- بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۶). من لا یحضره الفقیه، ترجمه محمد جواد غفاری، ج ۶، قم: نشر صدوق.
- باسورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۸۵). تاریخ غزنویان، ترجمه حسن انوشه، تهران: انتشارات امیر کبیر، چاپ پنجم.
- بلوخ، مارک. (۱۳۶۳). جامعه فتوایی، ترجمه بهزاد باشی، ج ۱، تهران: انتشارات آگاه.
- بنداری، فتح بن علی. (۱۳۵۷). تاریخ سلسله سلجوقی، ترجمه محمد حسین جلیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بویل، جان آندرو. (۱۳۸۹). تاریخ ایران کیمبریج، ترجمه حسن انوشه، ج ۵، تهران: انتشارات امیر کبیر، چاپ هشتم.
- پالمر، رابرت روزول. (۱۳۸۴). تاریخ جهان نو، ترجمه ابوالقاسم طاهری، ج ۱، تهران: انتشارات امیر کبیر، چاپ پنجم.
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر. (۱۳۷۱). وصیت-ارث، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حسینی، صدرالدین علی. (۱۹۳۳م). اخبار الدوله السلجوقیه، تصحیح محمد اقبال، لاهور: نشریات کلیه فنجاب.
- دان، راس؛ فارمر، ادوارد؛ ابراهامز، درتی؛ دیویسن، گری؛ و گروی، جیمز. (۱۳۸۲). تاریخ تمدن و فرهنگ جهان، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، ج ۲، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دورانت، ویلیام. (۱۳۸۷). تاریخ تمدن، مترجمان احمد بطحایی و دیگران، ج ۴، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ ششم.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۷۸). تاریخ اجتماعی ایران، ج ۳، تهران: انتشارات آگاه.
- سید سابق. (۱۳۸۰). فقه السنه، ترجمه محمود ابراهیمی، سقز: انتشارات سقز.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. (۱۳۸۸). شرح لمعه دمشقیه، ترجمه حمید مسجد سرایی، کاشان: نشر اندیشه‌های حقوقی.
- طاهری، حبیب‌الله. (۱۳۷۵). حقوق مدنی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طوسی، ابوعلی حسن. (۱۳۴۷). سیرالملوک، به اهتمام هیوبرت دارک، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ دوم.
- فرای، ریچارد. (۱۳۸۹). تاریخ ایران، ترجمه حسن انوشه، ج ۴، تهران: انتشارات امیر کبیر، چاپ نهم.
- فروزانی، سید ابوالقاسم. (۱۳۹۳). سلجوقیان از آغاز تا فرجام، تهران: انتشارات سمت.
- فیرحی، داوود. (۱۳۸۶). قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام، تهران: چاپ ششم، نشر نی.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۸). قانون مدنی، تهران: نشر میزان، چاپ بیست و سوم.
- کاسمینسکی، یوگنی آلکسی یویچ. (۱۳۵۳). تاریخ قرون وسطی، ترجمه صادق انصاری و محمد باقر مؤمنی، تهران: نشر اندیشه.
- کرمانی، افضل‌الدین ابوحامد. (۱۳۲۶). تاریخ افضل، به تصحیح مهدی بیاتی، تهران: چاپخانه دانشگاه.
- لمبتن، آن‌کاترین سوائین‌فورد. (۱۳۷۷). مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.
- لوکاس، هنری استیون. (۱۳۸۲). تاریخ تمدن، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، ج ۱، تهران: انتشارات سخن.

- مسکویه، احمد بن علی. (۱۳۷۶). تجارب‌الامم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: انتشارات سروش.
- میرخواند، محمد بن خاوندشاه. (۱۳۸۰). روضه‌الصفاء، تصحیح و تحشیه جمشید کیان‌فر، تهران: انتشارات اساطیر.
- نرشخی، ابی‌بکر محمد بن جعفر. (۱۳۶۳). تاریخ بخارا، تصحیح مدرس رضوی، تهران: انتشارات توس.
- نوذری، عزت‌الله. (۱۳۸۷). اروپا در قرون وسطی، شیراز: انتشارات نوید شیراز، چاپ چهارم.
- نیشابوری، ظهیرالدین. (۱۳۹۰). سلجوقنامه، تصحیح میرزا اسماعیل افشار، تهران: انتشارات اساطیر.
- همدانی، محمد بن عبدالملک. (۱۹۵۸م) تکمله تاریخ طبری، بیروت: مطبعه الکاثولیکیته.
- ویتفوگل، کارل آوگوست. (۱۳۹۱). استبداد شرقی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر ثالث، چاپ سوم.
- Beeler, J. (1972). Warfare in Feudal Europe 730-1200, London, cornel university press.
- Ganshof, F.L. (1996). Feudalism, translated by Philip Grierson, Toronto, University of Toronto press.
- Moller, J. (2016). Party politics and democracy in Europe, in West European politics series, London and New York, Rutledge.
- Stephenson, C. (1956). Medieval Feudalism, London, cornel university press.
- Strayer, J. R. (1979). Feudalism, Florida, Krieger publishing company.

